

Quo vadis, paveldosauga? Teorinės minties trajektorijos Lietuvoje (I dalis)

RASA ČEPAITIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, 01101 Vilnius,
UNEC Multikultūralizmo centras, Mikajilo Useynovo pr. 63, Baku, Azerbaidžanas
El. paštas rasa.cepaitiene@ehu.lt

Straipsnyje analizuojama lietuviškosios paveldosaugos teorinės minties raida XX–XXI a. pirmojoje pusėje atsižvelgiant į sociopolitinį kontekstą: tarpukarių, sovietmetį ir nepriklausomos Lietuvos laikotarpį. Tyrimas atskleidė, kad Lietuva regione išsiskiria kultūros vertybėms skirtų akademinų publikacijų ir disertacijų gausia pasiūla, tačiau disciplinos savirefleksijos ir ypač paveldosaugos populiarinimo visuomenėje srityse iki šiol tebėra rimtų problemų. Aptariamos tokios temos kaip disciplinos teoriniai rėmai skirtingais laikotarpiais, tarpdisciplininių tyrimų būklė, institucinių struktūrų įtaka paveldosaugos kryptims ir raidai, etiniai ir ontologiniai klausimai bei tarptautinė akademinė integracija. Straipsnyje pabrėžiamas sovietmečio ideologinių ribojimų poveikis disciplinos raidai ir šiuolaikinės komunikacijos problemos, trukdančios efektyviai skleisti paveldosauginę mintį plačiajai visuomenei. Siūloma tęsti teorines paieškas ir stiprinti paveldosaugos savivoką bei viešinimą Lietuvoje. Straipsnis padalintas į dvi dalis. Čia skelbiamoje pirmojoje dalyje išsamiau aptariama paveldosaugos teorinės minties plėtotė tarpukariu ir sovietmečiu.

Reikšminiai žodžiai: paveldosauga Lietuvoje, teorinė mintis, sociopolitinis kontekstas, sovietmetis, tarptautinė integracija

IVADAS

„Nėra nieko praktiškiau už gerą teoriją.“
Kurt Lewin

Parengti šį straipsnį paskatino paveldosaugos srityje dirbančio baltarusio kolegos pastebėjimas, kad, jo žiniomis, tarp regiono šalių Lietuva išsiskiria šiai disciplinai skirtų akademinų publikacijų ir apgintų disertacijų kiekiu. Prieš kurį laiką pamėginau patikrinti šią prielaidą, besirengdama viešai paskaitai, skaitytai Europos humanitariniame universitete vykusioje studentų vasaros mokykloje. Jos pagrindu ir radosi šis tekstas. Atliekant istoriografinį tyrimą kolegos spėjimas pasitvirtino, tačiau tada kilo kiti klausimai. Ką rodytų ši lietuviškosios paveldosauginės produkcijos gausa? Kokios temos ir problemos labiausiai domina mūsų paveldo specialistus? Ar Lietuvoje turime autentiškas šios srities idėjų mokyklas ir lokalias paradigmas, o gal čia svarbesnis institucinis, t. y. tyrėjų priklausymo tam tikrai akademinėi

ar profesinei bendruomenei, aspektas? Galiausiai, kokia būtų jų atliktų darbų akademinė vertė ir išskirtinumas santykyje su šiuolaikinių tarptautinių paveldo studijų teoriniu kursu?

Šio straipsnio tikslas – atlikti XX–XXI a. pr. Lietuvoje publikuotų tekstų, skirtų šios disciplinos savirefleksijos pastangoms, lietuviškosios paveldosauginės teorinės minties rekonstrukciją atsižvelgiant ir į ją paveikusių platesnį sociopolitinį kontekstą. Šiame darbe neanalizuosiu paveldosauginės literatūros, susijusios su praktiniais kultūros vertybių tyrimų, išsaugojimo, adaptavimo ir perteikimo visuomenei klausimais, kadangi ji yra itin gausi ir didžiąją jos dalį sudaro už šią sritį atsakingoms institucijoms ir jų veiklai, reglamentuojančiai įstatyminei bazei ar konkrečioms paveldotvarkos darbams aptarti skirti tekstai.

Šiuolaikinė paveldosauga yra labai plati teorinė-praktinė sritis, orientuota į tarpdisciplininius bei kompleksinius kilnojamųjų ir nekilnojamųjų kultūros vertybių tyrimus (įtraukiant ir kitų mokslo disciplinų – etnologijos, urbanistikos, architektūros, menotyros ir t. t. – taikomuosius tyrimus) bei optimaliausių jų tvarkybos sprendimų paiešką. Nors ji pirmiausia suvokiama kaip kultūros paveldo juridinio, administracinio ir technologinio reguliavimo sritis, ne mažiau svarbūs ir jos filosofinių, ypač susijusių su etikos klausimais, ir sociokultūrinių bei politekonominių aspektų teoriniai apmąstymai. Per daugiau nei 30 metų po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo mūsų paveldosaugos studijos ne tik sugebėjo išsivaduoti iš anksčiau šią sritį gniaužusios ir kontroliavusios sovietinės ideologijos bei biurokratijos rėmų, bet ir pajėgė išplėtoti įvairiapuses nei teoriškai, nei metodologiškai, nei tematiškai nevaržomas srities studijas. Galima pastebėti, kad šiandien ekspertų naudojamas teorinis-metodologinis instrumentarijus jau menkai skiriasi nuo taikomo kitose Vakarų, Vidurio ar Rytų Europos šalyse. Jų atliekami tyrimai ne tik įvairūs tiriamojo objekto ir taikomų metodų prasme, bet dažnai ir tarpdisciplininiai. Jie vykdomi bendradarbiaujant tiek su vietiniais, tiek ir su užsienio, ypač Skandinavijos ar Lenkijos, kolegomis, publikuojami ne tik specializuotoje ar populiariojoje Lietuvos spaudoje, bet ir prestižiniuose šios srities tarptautiniuose žurnaluose. Atrodytų, tuo reiktų pasidžiaugti, tačiau, pažvelgę į paveldosauginės minties skaidą visuomenėje ir jos pasiekimų populiarinimą, aptiktume dar daug komunikacijos problemų ir spragų, dėl kurių ši disciplina pastaruoju metu tampa vis hermetiškesnė. Tai kelia atotrūkio pavojų, ypač susijusį su išliekančia paveldosauginio sąmoningumo stoka ir įvairių grėsmių paveldo vertybėms prevencinių priemonių silpnėjimu. Sovietmečiu paveldosaugos specialistai savo veiklą dažnai suvokė kaip nesisteminę arba net einančią „prieš srovę“, o kaip yra šiandien? Ar naujieji stambaus verslo ir nevaržomos miestų plėtros keliai iššūkiai telkia šios srities specialistus sėkmingam pasipriešinimui, ar priešingai, palieka juos bejėgius ir net šių procesų užribyje?

Vis dėlto, prieš pradėdant ieškoti šios disciplinos savirefleksiją ir teorines inovacijas geriausiai reprezentuojančių tekstų bei imtis jų analizės, būtina rasti atspirties tašką, nuo kurio šios disciplinos teorinė mintis apskritai Lietuvoje buvo pradėta plėtoti. Tam reikia pažinti platesnį jos raidos sociopolitinį kontekstą, sąlygojusį šios disciplinos raidą bei kaitą per visą XX a. ir iki šiol darantį įtaką aktualiems sprendimams ar paveldosaugininkų profesinės elgsenos modeliams ir santykiui su visuomene.

Tyrimai rodo, kad iki XX a. pab. Lietuvoje nebuvo tinkamų sąlygų paveldosaugos disciplinai rasti [15]. Tą lėmė už šią sritį atsakingų institucijų nestabilumas bei menkas jų veiklos efektyvumas pirmojoje Lietuvos Respublikoje ir sovietmečiu, kai itin trūko aišrios juridinės-administracinės-techninės bazės ir kompetentingų specialistų, ir tai neleido išplėtoti nei valstybinės, nei juo labiau visuomeninės paminklosaugos sistemos [15, 215].

Kita vertus, kaip rodo kultūrinėje spaudoje skelbti to meto specialistų debatai apie jų darbo prasmę ir pobūdį, daugiausia dėmesio buvo skiriama praktiniams nekilnojamųjų kultūros vertybių išsaugojimo sprendimams, o teoriniai etikos, vyraujančios ideologijos ir platesni sociopolitinio lauko įtakų klausimai dažniausiai likdavo nuošalyje. Atrodė, kad atgavus nepriklausomybę XX–XXI a. sandūroje reikalai pakryps į gerąją pusę, tačiau, nepaisant reikšmingų institucinių ir teisinės-administracinės aplinkos pokyčių, sisteminės problemos iš esmės liko tos pačios. Ir didžioji jų dalis yra susijusi su disciplinos ontologinio, etinio ir egzistencinio (prasmės) lygmens klausimais. Ir nors iki šiol nepavyko įkurti akademinio kultūros paveldo instituto, kurio ne vienerius metus siekė jo svarbą visuomenei ir valstybei suvokiantys kultūrininkai, vis dėlto galime pasidžiaugti, kad svarbiausiose Lietuvos aukštosiose mokyklose jau yra plėtojamos pirminio (bakalauro), antrinio (magistro) ir kartais net tretinio (doktorantūros) lygmens paveldo studijos, rengiančios šios srities specialistus – nuo restauratorių iki administratorių. Šiose institucijose atliekami ir profesionalūs paveldo moksliniai tyrimai. Čia paminėtini: Vilniaus universitetas (Istorijos ir Komunikacijos fakultetai), Vilniaus dailės akademija (Menų fakultetas), Lietuvos istorijos institutas (bendra doktorantūros programa su VU IF), Vilniaus technologijos universitetas (Architektūros fakultetas), Kauno technologijos universitetas (Architektūros fakultetas), Kauno Vytauto Didžiojo universitetas (Architektūros fakultetas), Europos humanitarinis universitetas* (Humanitarinių mokslų ir menų departamentas), istorijos su gretutine paveldosaugos kryptimi bakalauro laipsnį kurį laiką teikė ir Šiaulių universitetas. Teorinė paveldosaugos mintis gali būti plėtojama ne tik šiose institucijose leidžiamuose akademinuose žurnaluose, bet ir Kultūros paveldo centro periodiniame žurnale *Kultūros paminklai* bei Valstybinės kultūros paveldo komisijos ir Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos leidžiamuose tęstiniuose ar vienkartinuose leidiniuose. Kultūros paveldo klausimai vienais ar kitais aspektais aptariami ir platesnėje kultūrinėje spaudoje, kas irgi tapo netiesioginiais šio tyrimo šaltiniais.

Tačiau kas gi turima omenyje kalbant apie „paveldo teoriją“? Pasiremškime autoritetingo šios srities specialisto, Valensijos universiteto (Ispanija) profesoriaus Salvadora Muñoz-Viñaso naujausiu veikalu „Kultūros paveldo teorija. Anapus nematerialumo“ [45]. Joje aptariamos tokios temos kaip „kultūros paveldo“ sąvoka ir jos turinys, paveldosauginio disciplinarinio diskurso rėmai, reiškinių ontologiniai ir gnoseologiniai aspektai, sociopolitinių kontekstų svarba, autentiškumas, santykio su paveldu praktikų spektras ir t. t. Taigi atliekant šiuolaikinės paveldosauginės teorinės minties Lietuvoje apžvalgą ir analizę, pirmiausia siekta identifikuoti, apibrėžti ir suklasifikuoti šios srities teorinių tyrimų kryptis bei tyrėjus, taip pat pamėginta įvertinti jų darbų pobūdį ir kokybę santykyje su bendraeuropinėmis šios srities tendencijomis. Tad nors mažiau domino juridinis-administracinis paveldosauginės praktikos formavimasis ir funkcionavimas, visiškai jo apeiti nebuvo įmanoma, kadangi paveldosauginei minties raidai ir jos kryptims Lietuvoje istoriškai didelę įtaką turėjo, o kartais net nulemdavo, atsakingose institucijose susiklosčiusios ir puoselėjamos korporacinės tradicijos bei bendrosios disciplinarinės paradigmos (T. Kuhno apibrėžta prasme) [30].

* 1992 m. Baltarusijoje įsteigta privati aukštoji mokykla dėl režimo persekiojimo 2004 m. buvo privirsta persikelti į Vilnių ir yra registruota Lietuvoje. 2019 m. Lietuvos Vyriausybė universitetui suteikė specialųjį statusą – pripažino kaip veikiančią egzilio sąlygomis dėl politinių priežasčių. Joje studijuoja Baltarusijos ir kitų posovietinių šalių studentai. Kadangi ši akademinė ir kultūrinė institucija yra labai svarbi ugdant ir palaikant baltarusių tautinę savimonę, kultūros paveldo (bakalauro ir magistro) studijos joje buvo nuo pat pradžių.

Dėl didelės apimties šis straipsnis yra suskaidytas į dvi dalis. Čia skelbiamoje pirmoje dalyje aptariama Lietuvos paveldosauginės teorinės minties raida pradedant pirmąją Lietuvos Respubliką ir sovietmečiu. Antroje straipsnio dalyje daugiau dėmesio bus skirta teorinių išvalgų plėtočiai nuo 1990 m. ir iki šiol, mėginant nubrėžti pagrindines tokių tyrimų kryptis ir įvertinti jose dirbančių tyrėjų indėlį į disciplinos pažangą. Taip pat bus apžvelgtos per aptariamąjį laikotarpį pasirodžiusios disertacijos šia tema, nes jos gana gerai atskleidžia ne tik paveldosauginės minties raidos naujausias tendencijas, bet ir sąveiką su disciplinos vystymosi platesniais europiniais bei pasauliniais kontekstais.

TEORIJA *IMPLICIT*: PAVELDOSAUGINĖS MINTIES IŠTAKŲ BEIEŠKANT

XVIII a. pabaigoje valstybingumą praradusioje Lietuvoje dėl nepalankių geopolitinių ir sociokultūrinių aplinkybių kultūros vertybių apsauga galėjo reikštis tik kaip mėgėjiškas antikinis ir archeologinis interesas, nes net carinės imperijos metropolijoje ši sritis buvo menkai plėtojama [40]. Iki XX a. pradžios paveldosaugos veikla Lietuvoje buvo fragmentiška ir dažniausiai reiškėsi pavienių istorijos entuziastų grupių iniciatyva, jų įsteigtų privačių muziejų veikla ir vietinių kultūros draugijų pastangomis. Pirmieji sistemingesni paveldo apsaugos darbai pradėti tik 1855 m., kai E. Tiškevičiaus vadovaujama Laikinoji archeologijos komisija ėmė organizuoti archeologinius tyrimus ir siekė išsaugoti muziejines vertybes. Taigi iki 1919 m., kai buvo įsteigta Valstybės archeologijos komisija (VAK), nuoseklios paveldosaugos sistemos Lietuvoje faktiškai nebuvo. Net ir atkūrus nepriklausomybę valstybės rūpinimasis kultūros vertybėmis liko epizodiškas ir nenuoseklus – VAK nuolat trūko teisinių, administracinių ir finansinių instrumentų, kad tinkamai galėtų atlikti savo funkcijas [15, 108–128], todėl komisija daugiausia apsiribojo nykstančių paminklų fiksavimu bei inventarizacija, o ne jų restauravimo darbų organizavimu.

Pasak G. Jankevičiūtės, tarpukariu kultūros paveldas dažniausiai suvoktas žvelgiant pro muziejininkystės, valstybinės apskaitos ir mėgėjiškų archeologijos tyrimų prizmę, o platesnės refleksijos apie vertybes, autentiškumą ar komunikaciją buvo retos [23]. Kultūros reguliavimo institucijos (VAK, muziejų tarybos), taip pat kultūrinė spauda analizavo ir kritikavo šį procesą, skatindamos viešą diskusiją apie senųjų objektų saugojimą. Ir nors pirmojoje Lietuvos Respublikoje paveldosauga dar nebuvo įsitvirtinusi kaip savarakiška mokslinė disciplina, šiuo laikotarpiu galima įžvelgti implicitinius teorinės minties kontūrus. Jie ryškėja vertybinę politiką, architektūrinius sprendimus bei atskirų intelektualų iniciatyvas apibrėžiančiose idėjose. Todėl tarpukaris svarbus rekonstruojant vėlesnę paveldosauginės minties trajektoriją Lietuvoje. Tuo metu paveldas dažniausiai suvoktas ne kaip grynai mokslinio intereso objektas, bet per nacionalinės kultūros formavimo, reprezentavimo, tautinės tapatybės stiprinimo ir istorinės atminties išsaugojimo perspektyvas; dėl to ypatingas dėmesys skirtas etnokultūriniam palikimui [34]. Restauravimo teorija ir metodologija Lietuvoje tebebuvo užuomazginėje stadijoje – dažniausiai taikyta palaikomoji priežiūra, o atnaujinant pastatus vengta pakeitimų, galinčių pažeisti autentiškumą. Buvo keliami ir apsaugos klausimai: raginta vengti dekoratyvių pagražinimų ar modernizacijų, pabrėžiant, jog paminklas išlaiko vertę tik likdamas autentiškas [43; 44]. Nors tiesioginių metodinių svarstymų apie restauravimo etiką ar paveldosaugą kaip discipliną pasitaiko retai, tam tikros teorinės nuostatos labiau įžvelgtinos architektūros spaudoje, kraštotyros leidiniuose, publicistiniuose kultūros politikos svarstymuose. Skambėjo raginimai paminklus vertinti ne izoliuotai, bet kaip platesnio kultūrinio konteksto, urbanistinės struktūros ar ansamblio dalį. Tai rodo, kad europinės paveldosaugos idėjos lietuvių specialistams jau buvo pažįstamos.

Pavyzdžiui, J. Lingis ragino saugoti industrinį paveldą (vadinamuosius „techniškuosius paminklus“), argumentuodamas, kad technologinės pažangos veikiamos šios praeities liekanos greičiau nei tradiciniai meno paminklai susiduria su sunaikinimo ar apleidimo grėsme [33]. Tai buvo novatoriška, nes Europoje ir pasaulyje ši tema iškyla tik XX a. pabaigoje. Kaip retus tarpukario kūrėjus, sąmoningai kvestionavusius paveldosaugos normas ir aptarusius vertybines dilemas, R. Motuzas išskiria architektus A. Mošinskį ir J. Getnerį [42]. Anot jo, šie architektai priklausė nedidelei grupei specialistų, sistemingiau mąščiusių apie normines ir vertybines paveldo nuostatas nepriklausomai nuo institucinių ribojimų. A. Mošinskio akcentuotos idėjos – urbanistinės harmonijos, estetinės pusiausvyros tarp „seno“ ir „naujo“ bei miestų charakterio išsaugojimo svarba [43; 44] – Vakaruose pradėjo ryškėti XIX a. pabaigoje. J. Ruskinas savo veikaluose (*The Seven Lamps of Architecture*, 1849; *The Stones of Venice*, 1851–1853) pabrėžė autentiškumo ir istorinio audinio išsaugojimą, o C. Sitte'as knygoje *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (1889) iškėlė meninio miesto planavimo ir urbanistinės darnos principus. J. Getneris kalbėjo apie pastatų istorinių sluoksnių išsaugojimą, ragindamas įvertinti, kurie pastatai ar jų elementai turėtų būti saugomi atsižvelgiant ne tik į estetiką, bet ir į istorinę, kultūrinę ar urbanistinę reikšmę, ir tai galima laikyti ankstyvomis paveldo aksiologijos užuomazgomis. XX a. pradžioje A. Rieglis (*Der moderne Denkmalkultus*, 1903) teoriškai pagrindė vertybių daugiaplanę sampratą, o vėliau tarptautiniai dokumentai – 1931 m. „Atėnų chartija“, 1964 m. „Venecijos chartija“, 1975 m. „Europos architektūros paveldo chartija“ (Amsterdamas) ir 1987 m. „Vašingtono chartija“ – institucionalizavo šias idėjas, akcentuodami „seno“ ir „naujo“ santykį bei istorinių miestų charakterio išsaugojimą. Taigi šios Lietuvos intelektualų nuostatos, nors ir neišplėtos iki sisteminių traktatų, gali būti vertinamos kaip reikšmingi implicitiniai teoriniai signalai, liudijantys, jog tarpukario architektūrinis diskursas turėjo ir vertybinę bei etinę dimensiją. Be to, A. Mošinskis net peržengė tuo metu vyrausią siaurą nacionalistinę požiūrį, teigdamas, kad būtina saugoti ir „krašto egzotiką“ – mečetes ir sinagogas [44]. Tai rodo bandymą plėsti „istorinio paminklo“ sampratą – neapsiriboti vien estetiniu išskirtinumu, bet įtraukti ir socialinius, etninius bei konfesinius paveldo aspektus.

Taigi tarpukario Lietuvoje paveldosauga vystėsi fragmentiškai, susidurdama su instituciniais sunkumais bei ideologiniais ribojimais. Tačiau intelektualai, tokie kaip A. Mošinskis ir J. Getneris, bandė artikuliuoti vertybines nuostatas, kad būtų išsaugotas paveldo santykis su architektūra, miesto vaizdu ir autentiškumu. Nors jų mintys netapo išplėtos ir visuotinai pripažinta doktrina, jos yra svarbus įrodymas, kad paveldosauginė teorinė mintis Lietuvoje turėjo aiškių užuomazgų, kurios vėliau galėjo būti plėtojamos ir institucionalizuojamos.

PAVELDOSAUGINĖ MINTIS SOVIETMEČIU: TARP IDEOLOGIJS SCILĖS IR PATRIOTIZMO CHARIBDĖS

Sociopolitinis kontekstas

Sovietmečiu Lietuvos paminklosauga buvo priversta taikytis prie Maskvos reikalavimų, kurie ne tik dažnai kito, bet ir buvo prieštaringi. Tą lėmė į futurizmą orientuotos sovietinės ideologijos vidinės kontroversijos. Kaip rašė vienas iš nedaugelio to meto kultūros paveldo teoretikų, „jeigu tęstinumo sąvoka išreiškia objektyvų reiškinį ryšį, tai paveldo sąvoka suponuoja tiek teorinį tęstinumo dėsnių įgyvendinimą, tiek sąmoningą veikimą, pasireiškiantį iš ankstesnių kartų paveldėtų kultūrinių vertybių kritiniu vertinimu ir jų kūrybiniu panaudojimu“ [3]. Taigi praeities reliktai marksizme-leninizme nebuvo laikomi savaime

vertingi ir dėl to saugotini. Jie pirmiausia traktuoti pragmatiškai, žvelgiant į jų ideologinę ir indoktrinacinę potencialą, todėl konkretus kultūros vertybių panaudojimas socialinei sąveikai visuomet kėlė režimui įvairių įtarimų bei abejonių. Tokia ambivalentiška kultūros vertybių padėtis paveldo specialistus vertė laviruoti tarp jų atsargaus „kritinio vertinimo“ ir skatinamo „kūrybinio panaudojimo“, ieškant sistemai priimtinių praeities vertybių balanso su realiais ekspertų atrinktų reikšmingiausių istorinių paminklų fizinio išsaugojimo poreikiais. Skirtingais režimo raidos laikotarpiais tai neišvengiamai vedė prie didesnių ar mažesnių konfliktų. Pavyzdžiui, po Spalio perversmo ir ypač J. Stalino įsigalėjimo metais praeities epochų materialus palikimas buvo suvokiamas kaip keliantis grėsmę naujos visuomenės kūrimui, todėl naikintas, plėštas ar apleistas. Persekiojimų metu nukentėjo ir šios srities specialistai, uždarytos ar nususintos už ją atsakingos institucijos. Tačiau, kita vertus, stalininė „socialistinio turinio“ ir „nacionalinės formos“ doktrina, kuriant naujojo socialistinio meno formas, ragino remtis ir „praeities kartų palikimu“, tas geriausiai matyti vadinamojoje „Stalino ampyro“ stiliaus architektūroje.

Milžiniški Antrojo pasaulinio karo nuostoliai turėjo netikėtų pasekmių sovietų vykdytai kultūros politikai. Kultūros paveldo apsaugos nuostatos kokybiškai pakito: po karo atsisakyta iki tol negailestingo ideologiškai svetimų kultūros vertybių naikinimo. Tai buvo susiję su tuo, kad naciai, okupuotose žemėse siekdami palenkti vietos gyventojus į savo pusę, propagandoje pabrėždavo „bolševikų barbariškumą“. Sovietų valdžiai užėmus šias teritorijas, ankstesnės politikos tęstinumas būtų atrodęs pernelyg kontrastingas. Tad nuolat primenant, kad vokiečiai sugriovė ir išgrobstė daug SSRS tautų kultūros vertybių, buvo svarbu demonstruoti savo „humanišką rūpestį praeities kultūros paminklais“. Taip paveldo apsaugos sritis imta sieti su SSRS civilizacine misija, turėjusia demonstruoti „fašizmo nugalėtojos“ kultūrinį lygį ir pranašumą. Todėl postalininiu laikotarpiu vėl pradėta vertinti meno istoriją, atkurta 3 deš. pabaigoje likviduota menotyrų institucijų ir dailės muziejų sistema. Reabilituota stalinmečiu beveik sunaikinta kultūros paminklų apsauga, sukurta jos įstatyminė bazė, imta rengti restauratorius [48]. Pasak vieno žymiausių Rusijos meno istorikų, architektūros tyrinėtojų ir paveldosaugos specialistų Aleksejaus Komečo, nuo tada galima fiksuoti du procesus: 1) nors tebevyko paveldo vertybių nykimas, jos nebebuvo atviros ideologinės kovos taikinys; 2) Sovietų Sąjunga labiau atsivėrė pasauliui ir suprato, kad kultūrinis turizmas yra veiksminga tarptautinio šalies įvaizdžio kūrimo priemonė [55, 51–61].

Valstybiniu reikalu pripažintas ir senųjų miestų atstatymas, sąjunginėse respublikose pradėta kurti paminklų restauravimo institucijų tinklą. Maskvos architektai ragino paveldo apsaugą paversti ne siauru specialistų reikalu, bet plačiosios architektų visuomenės atsakomybe, siekė centralizacijos, taip pat tobulinti bei kontroliuoti profesionalų rengimą, paminklų populiarinimą ir jų priežiūrą [57]. Vis dėlto ideologinio įtarumo atmosfera ir leistino–neleistino ribų neapibrėžtumas šioje srityje išliko iki pat SSRS žlugimo. Lietuvoje šis konfliktas labiausiai išryškėjo rekonstruojant Trakų salos pilį ir rengiant *Paminklų sąvado* pirmą tomą [15, 203]. 1960 m. kilęs „Trakų pilies skandalas“, kai lietuvių paminklo-saugininkai Maskvos laikraštyje *Известия* buvo apkaltinti „buržuazinio nacionalizmo gaivinimu“ ir „feodalizmo idealizavimu“, skaudžiai palietė neseniai susikūrusią sistemą: dešimtmetį jai buvo sumažintas finansavimas, apriboti būtinieji darbai, nubausti ar pasitraukę patyrę specialistai [15, 197–202]. Griežtos veikimo ribos užkirto kelią svajonėms apie restauravimo darbų plėtrą, nors joms tyliai pritarė ir dalis lietuvių partinės nomenklatūros.

Lietuvoje sovietmečiu nebuvo mokymo institucijos, rengusios profesionalius paveldo-saugininkus. Dėl to valdžios atstovai galėjo lengviau kvestionuoti specialistų sprendimus, teigdami, kad „praktikai“ neturi pakankamų žinių. Kita vertus, „savamokslių“ specialistų padėtis turėjo ir privalumų – jų patirtis buvo kaupiama tiesiogiai dalyvaujant tyrimuose ir restauravimo darbuose, o žinių įgijimą riboja tik asmeninio smalsumo ir informacijos dėl „geležinės uždangos“ stoka. Vis dėlto restauracinės etikos privalomo standarto nebuvimas reiškė, kad ne visi specialistai siekė gilintis į teoriją. Tad vieni ilgainiui tapo tikromis „vaikščiojančiomis enciklopedijomis“, o kiti beveik netobulėjo.

Į kultūros paminklų restauravimo sritį atėję architektai turėjo taip persikvalifikuoti, kad tai prilygo kone naujos profesijos įgijimui. Pasak Žibarto Simonaičio (iki 1994 m. – Simanavičiaus), architektui-restauratoriui reikėjo ne tik meninės išmonės, bet ir žinoti architektūros istoriją, konstrukcijas, detales, tipologiją, religiją, papročius, amatus. Tik tada jis galėjo moksliškai pagrįsti restauravimo programą. Daugiau erdvės kūrybai atsirasdavo tik sprendžiant sunykusių pastato dalių arba pastatų pritaikymo šiuolaikiniams poreikiams klausimus, tačiau ir čia buvo būtinas taktas ir atsargumas [46]. Žinoma, ne visi pasiekdavo tokį idealą, restauratorių darbui reikalinga nuolatinė savišvieta ir ilgametė patirtis. Tai riboja kadrų kaitą. Anot Ričardo Stulpino, „paminklosaugininku reikia gimti“ – šiai profesijai būtinas visiškas atsidavimas, ne tik profesinis, bet ir egzistencinis [49].

Nors egzistavo savotiškas nerašytas „garbės kodeksas“, sunku teigti, kad buvo susiformavusi bendra mokykla. Pirmoji restauratorių karta neturėjo kuo remtis, ją formavo praktika. Vėliau, daliai pasitraukus į kitą architektūrinę veiklą, likusieji gilino specializaciją: vieni tyrinėjo pilis, kiti – dvarus, vienuolynus ar bažnyčias. Šių užuomazgų tęstinumas nutrūko atkūrus nepriklausomybę.

Restauravimo teorijos užuomazgos

Architektūros restauravimo teorija Lietuvoje savarankiškai turėjo nueiti kelią, kuriuo Vakarų Europa žengė dar XIX amžiuje. Ten diskutuota, ar tikslas – atkurti kuo pilnesnį buvusį vaizdą, ar saugoti paminklus tokius, kokie išliko. Leonidas Firkovičius klausė: „Naikindami laiko patiną sumažiname adekvatumą tarp suvokėjo ir suvokiamojo objekto. Ar atperka šį trūkumą šokoladinio spindesio naujumas?“ [19]. Europoje vis labiau vertintas autentiškumas, 1931 m. „Atėnų chartija“ įtvirtino konservavimo prioritetą. Tačiau po karo, siekiant gelbėti sužalotus paminklus, stiprėjo rekonstrukcijos tendencijos. 1964 m. „Venecijos chartija“ nustatė bendrus principus, bet paliko laisvę taikyti juos pagal nacionalines tradicijas. SSRS daugiausia akcentuotas restauravimas kaip „atkūrimas“ [49]. Lietuvoje tais klausimais vyko diskusijos. Romualdas Kaminskas pastebėjo, kad vieni, siekdami viso vaizdo, kuria menamas dalis, kiti palieka griuvėsius, bijodami uždengti autentiškus fragmentus. Jis teigė, kad „restauracija“ ir „atkūrimas“ papildė vienas kitą, bet visiškai svetimas yra „sukūrimas“, nes tenkinami ne apsaugos, o naujos funkcijos poreikiai [25]. Kilo klausimas, pagal kurį laikotarpį ar stilių restauruoti? Su šia problema susidurta Šiaulių Šv. Petro ir Povilo bažnyčios bokšto ar Panemunės pilies atvejais. Ž. Simonaitis siekė atkurti pirminį vaizdą, pašalinant vėlesnius sluoksnius, tačiau kiti specialistai gynė jų vertę. Vėliau įsigalėjo požiūris, kad reikia saugoti stilių visumą, pripažinta fragmentinio restauravimo būtinybė [2].

Iš pradžių pradėta nuo pavienių objektų, vėliau imtasi ansamblių ir senamiesčių. Architektūros elementas suvoktas plačiau – kaip gatvės išsklotinės ar miesto silueto dalis. Ž. Simonaitis pabrėžė paminklų visumos reikšmę, ne tik pavienių objektų restauraciją [40]. Praktikoje iškildavo daug problemų: užsakovai norėjo „pagražintų“ paminklų, neretai be

jokių tyrimų, o restauratoriai turėjo derėtis su jais diplomatiškai. Nors formaliai deklaruotas principas – maksimaliai išsaugoti autentiškumą [21], jis dažnai būdavo pažeidžiamas. Geriausia apsaugos priemone laikyta surasta tinkama nauja paskirtis ir atsakingas naudojimas. Nenaudojami paminklai atsidurdavo blogiausioje padėtyje, nes trūko konservavimo metodų. Istorinio pastato pritaikymas naujai funkcijai buvo suvokiamas ne tik kaip fizinė apsauga, bet ir kaip propagavimas visuomenei. Tačiau naujai paskirčiai dažnai reikėdavo perplanuoti interjerą, todėl paminklai būdavo vertinami tik pagal išorę. Romanas Jaloveckas kritikavo tokį fragmentinį restauravimą, kai pamirštama vidaus ir išorės sąveika [22].

1970–1980 m. buvo diskutuojama apie interjerų metodiką. Kęstutis Čerbulėnas išskyrė tris kryptis: 1) griežtą senojo interjero išlaikymą su minimaliomis naujovėmis; 2) derinimą su kitais restauracijos darbais; 3) tik būtiniausius įrengimus nepakankamai ištirtuose objektuose [16]. Jonas Glemža siūlė vertinti visų stilistinių sluoksnių visumą, pvz., Kauno rotušėje ar Vilniaus universiteto Šv. Jonų bažnyčioje [20]. Jis išskyrė dvi kryptis: restauravimą / atkūrimą ir pritaikymą / papildymą, bet kritikavo interjerus, pataikaujančius vartotojo skoniui.

Nors visuomenei vizualiai buvo patraukliausias išorės ir vidaus vientisumas, praktiškai jis retai būdavo pasiekiamas. Sovietmečiu iš tiesų restauruotų, o ne stilizuotų interjerų buvo nedaug. Vis dėlto net ir tokie stilizuoti interjerai visuomeninės paskirties pastatuose darydavo įspūdį lankytojams ir skatindavo jų istoriškumo pajautą.

Sovietmečio paminklosauga Lietuvoje buvo ne tik praktinių darbų, bet ir paslėptų konfliktų arena – tarp valstybinių institucijų ir restauratorių, tarp pačių specialistų ar jų ir užsakovų, tarp paveldo specialistų patriotinių nuostatų ir būtinybės bent formaliai atitikti sovietinės ideologijos postulatų. Ypač ideologinės ribos neleido formuoti nepriklausomai teorinei minčiai. Architektai ir restauratoriai, norėdami išvengti sankcijų, savo tekstus bei projektinius pasiūlymus turėjo įvilkti į sovietinės naujakalbės rūbą arba apskritai vengti teorinių diskusijų, apsiribodami techniniais klausimais. Oficialiąją pusę atspindi Maskvoje išleistos knygos – Eduardo Budreikos *Архитектура советской Литвы* (1971), Jono Minkevičiaus *Архитектура советской Литвы* (1987), taip pat Lietuvoje pasirodę leidiniai: *300 kultūros paminklų* (1980, sud. Z. Žemaitytė), Romualdo Kaminsko *Atgimę paminklai* (1983) ir *Praeities paminklai ir šiandiena* (1983). Juose pabrėžtas Lietuvos architektūros turtingumas ir restauracinės praktikos pasiekimai, tačiau trūko platesnės teorinės refleksijos. O periodinėje spaudoje daugiausia aptariama „darbo virtuvė“ – konkrečių paminklų būklė, jų išsaugojimo ir restauravimo problemos. Dažnai išryškėdavo ir žinybiniai antagonizmai.

Vis dėlto paskutiniaisiais SSRS metais atsirado ir gilesnių apmąstymų. Ričardas Stulpinas publikacijose pabrėžė sisteminio dvarų sodybų išsaugojimo poreikį. 1986 m. jis rengė plačią dvarų pritaikymo schemą, kurioje kritikavo fragmentinį požiūrį į paminklus, naikinantį jų ansambliskumą. Architekto teigimu, voliuntaristiškai vieną dalį laikant vertinga, o kitą – ne, prarandama vientisa struktūra [43]. Taigi net ir ribojamomis sąlygomis atsirasdavo bandymų į paveldą žvelgti sisteminiu, kultūrologiniu aspektu. Vis dėlto dauguma teorinių apraiskų buvo implicitinės – rekonstruojamos iš konkrečių sprendimų, praktikos ir specialistų liudijimų. Publikacijų šiomis temomis buvo nedaug, tad jos nepaveikė platesnės visuomenės supratimo. Pavyzdžiui, šį teorijos impliškumą gerai iliustruoja restauravimo praktika Vilniuje ar Kaune, kai siekta atidengti ir išryškinti gotikinius istorinių pastatų sluoksnius, pabrėžiant vakarietiškas, o ne bizantines Lietuvos kultūros ištakas, o tai turėjo ir politinę

potekstę. Ruošiantis Vilniaus universiteto jubiliejui, 1979 m. ansamblis restauruotas atskleidžiant jo istorinę vertę, papildant žymių menininkų kūriniais. Tokiais sprendimais, net ir ideologinio spaudimo sąlygomis, siekta parodyti Lietuvos architektūros paveldo vakarietišumą. Kartais teorinės refleksijos įgydavo ir kritikos formą. Antai 1970 m. architektūros ir urbanistikos tyrinėtojai Vytautas Jurkštas ir Algimantas Miškinis kėlė klausimą, kodėl Kauno rotušė laikoma tik architektūros, o ne istoriniu paminklu. Jie ragino vertinti objektą platesniu – istoriniu ir kultūriniu – požiūriu [24]. Tačiau tokios mintys nesulaukė atgarsio, nes kultūros vertybių klasifikacija tuo metu buvo griežtai biurokратиškai reglamentuota.

Su *perestroika* ir nepriklausomybe diskusijų daugėjo. Ypač buvo vertinga 1988–1992 m. paminklosaugininkų polemika dėl sistemos ateities. R. Stulpinas [49–54], Jurgis Bučas [5–14] ir Jūratė Markevičienė [32–36] aktyviai pasisakė už teorinių paminklosaugos pagrindų stiprinimą. To nepaisant, išliko paveldėta specialistų tendencija izoliuotis nuo platesnės kultūros politikos ir retai bendradarbiauti su kitų humanitarinių mokslų atstovais. Išimtį sudarė vėlesni platesnė visuomenę įtraukę ginčai, pavyzdžiui, dėl Valdovų rūmų atkūrimo [1] ar Žaliojo tilto skulptūrų išsaugojimo. Tokie debatai rodė, kad paveldosauga pereina nuo jo laikotarpiu tapo ir viešo intereso klausimu.

SISTEMINĖS PERTVARKOS LINK: SITUACIJOS PERŽVALGA IR LŪKESČIAI

Kompleksiškesniu žvilgsniu į dešimtmečiais susikaupusias paveldosaugos problemas ir jų sprendimus tapo 1990 m. surengto Lietuvos kultūros kongreso metu skaityti pranešimai ir vykusios diskusijos, davusios impulsą sisteminei srities pertvarkai. Nors kultūros kongresai buvo rengiami dar pirmojoje Lietuvos Respublikoje, Sąjūdžio politinius siekius pratęsęs pirmasis postkomunistinis kultūros kongresas turėjo demonstruoti tautos troškimą kurti demokratinę, decentralizuotą, laisvų piliečių kontroliuojamą ir tautos tradicijų tęstinumą užtikrinančią kultūros politiką. Lietuvos kultūros kongresas vyko tuose pačiuose Kultūros ir sporto rūmuose kaip ir Sąjūdžio suvažiavimas. Jo metu buvo parengti dokumentai „Lietuvos kultūros koncepcijos metmenys“, „Lietuvos kultūros būklė“ ir „Kultūros kongreso nuostatos“. Diskusijose ir rezoliucijų rengimo metu daug dėmesio skirta ir kultūros paveldui, pasisakė žymiausi to meto specialistai. Antai urbanistikos tyrinėtojas prof. Algimantas Miškinis išskyrė keturis kultūros paveldo naikinimo sovietiniu laikotarpiu aspektus:

- 1) priverstinę kolektyvizaciją ir melioraciją, gerokai sunaikinusias kaimo kultūros paveldą, istorinį kraštovaizdį, kaimo gyvenviečių įvairovę, pavienius statinius;
- 2) kaip „išnaudotojų klasės“ palikimą sunaikintą dvarų ir palivarkų sistemą, tarp jų pačius dvarus ir juose buvusias kultūros ir meno vertybes, dvarų parkus ir tvenkinių sistemas;
- 3) ateizacijos dingstimi liaudies meno kaime naikinimą – uždaryta bei nuniokota daug sakralinių pastatų ir jų kompleksų, išvežta, sugadinta arba išgrobstyta daug kultūros vertybių;
- 4) diegiant internacionalizmą ir atmetant buržuazinę kultūrą, bet kokių objektų, galėjusių priminti apie nepriklausomybę ir lietuviybę, naikinimą.

Visa tai daryta sąmoningai ir nuosekliai, tad propagandos deklaruotas kultūros paminklų išsaugojimo siekis veikiau buvo fasadinis ir formalus, o tuometinė paminklų apsauga – biurokратиškai sustabarėjusi, smarkiai ideologizuota, padėjusi išsaugoti (ir tai dažnai tik „popieriuje“) tik nežymią dalį kultūros paminklų [41, 33–34].

Geografas ir gamtosaugininkas prof. Česlovas Kudaba šias mintis pratęsė pareikšdamas, kad Lietuvos gamtos ir ypač kultūrinio kraštovaizdžio griovimas vyko keliomis bangomis: karo veiksmai, deportacijos ir pasipriešinimas (sodybų naikinimas), melioracija (naikinti kaimai, kuriamos stambios miesto tipo naujosios gyvenvietės), kitų kultūrų žmonių

imigracija, ypač į Rytų Lietuvą. Mokslininko nuomone, sovietmečiu buvo paneigtas evoliucinis kultūrinio kraštovaizdžio tęstinumas, vyko jo tradicinės sanklodos sąmoningas naikinimas. O melioracija leido kurti didžiulius žemės ūkiui skirtus plotus, apdirbamus stambiosios technikos. Tai palietė ir miestus. Tikslas – greičiau sukurti naujų, betaucių tarybinių žmonių bendriją. Naujos daugiabučių tipo gyvenvietės turėjo „priartinti kaimą prie miesto“. Sodybų ir tradicinės šeimos sanklodos nykimas ar išdraskymas kėlė benamiškumo jauseną. Kaime įsikūrę miestiečiai nemokėjo puoselėti vietos tradicijų, įnešdavo netinkamų naujovių į savo gyvenamąją aplinką. Dėl to nyko senųjų sodybų autentiškumas ir funkcionalumas, buvo sunku jas išsaugoti [31, 38–42].

Geografas, kraštotvarkininkas dr. Povilas Kavaliauskas pabrėžė, kad „miestų kraštovaizdžio geografija Lietuvoje dar tik mezgasi, o kraštotvarkai optimizuoti būtinos ne vien šio, kad ir pamatinio, pažinimo lygmens žinios. Liūdniausia, kad Respublikos urbanistika apskritai buvo linkusi ignoruoti miesto kraštovaizdžio sampratą arba šį terminą taikė tik gamtinio pobūdžio plotams (parkams, vandens tvenkiniams, miškams ir pan.) apibūdinti. Tokia padėtis leidžia bujoti technokratizmo kultui, voliuntarizmo apraiškomis ir trukdo formuotis kraštovaizdžio, kaip vientiso mūsų gyvenamosios aplinkos komplekso, tvarkymo koncepcijai“ [29, 330]. Jis ragino kraštovaizdį suvokti kaip „integruotą antropoekosistemą, kurios optimalumą galime įvertinti tik per žmogaus, kaip gyvosios gamtos dalies, psichinio fenomeno ir sociumo, aplinkai keliamų poreikių kompleksą. Antropoekosisteminė miesto kraštovaizdžio traktuotė kartu realizuoja ir jo kultūrinį kontekstą, įprasmindama jį kaip sudėtinę tautos „namų“ dalį. Miesto kraštovaizdyje, kaip ne viename kitame kultūriniame kraštovaizdyje, aštriai suponuoja ir konfliktuoja pagrindinės jo struktūros komponentės – gamtinė, technogeninė ir noosferinė. Siekti jų organiškos konvergencijos bei teritorinės harmonijos būtų bene svarbiausias miesto, kaip kultūrinio kraštovaizdžio, formavimo uždavinys. Ir bene mažiausiai mūsų iki šiol suvoktas bei pažintas yra noosferinės, arba informacinės, struktūros klotas, kuris miesto kraštovaizdžio sanklodoje itin svarbus, jis atstovauja tam, ką galima būtų pavadinti netgi kraštovaizdžio dvasia. Dabartiniai mūsų miestų projektuotojai, statytojai bei vartotojai, jos kaip reikiant nesuprasdami, dažniausiai kuria chimeriškas, iškreiptas, asocialias informacines struktūras, negailestingai niokoja tradicinius sociotipus arba senosios noosferos kultūrinį dvasinį sluoksnį“ [28, 331]. Kultūros paveldo objektu turėtų tapti „ne pavienis daiktas ar pastatas, o visas miesto kraštovaizdžio teritorinis kompleksas – jo gamtinių, technogeninių bei informacinių elementų integruotas junginys. Dėl to neišvengiamai atsiranda įvairių naujų teritorinės konservacinės apsaugos formų – urbanistinių, istorinių bei architektūrinių rezervatų ir draustinių – poreikis. Vargu ar galima pateisinti dabartinį mūsų oficialiosios paminklosaugos metodinį ribotumą, nerangumą bei paminklų išskyrinėjimą paminkle“ [28, 332].

Savo ruožtu žymus architektas ir kraštotvarkininkas prof. Jurgis Bučas konstatavo, kad „Per ilgą formavimosi laiką kraštovaizdis pasiekė funkciniu požiūriu tobulą bei meniškai brandžią formą ir susilydė į harmoningą gamtos bei kultūros simbiozę. Taigi istoriškai susiklostęs Lietuvos kaimo kraštovaizdis, sukaupęs savyje didelį istorinės informacijos bagažą ir pasiekęs didelį formos brandumą, tapo kultūros istorijos paminkline vertybe. Tačiau pastaruosius tris dešimtmečius Lietuvos kaimo kraštovaizdis buvo minkomas ir perminkomas pagal gigantomanišką socialistinio ūkio modelį, psichofiziologiškai nepriimtina tautai, per šimtmečius sugyvenusiai su mozaikinės struktūros istorine aplinka. <...> Grėsmingai didėjo paties kraštovaizdžio, t. y. tautos gyvenamosios terpės, degradacija, artėjo ir pačios tautos dvasinė bei fizinė žūtis. <...> istoriškai susiklostęs Lietuvos kaimo kraštovaizdis vis dar

nėra įsisažmonintas kaip vientisas saugotinas geokultūrinis kompleksas, kaip tautos kultūros paminklinė vertybė. <...> Tačiau iki pastarojo meto saugoti atrenkami tik pavieniai materialinės kultūros objektai – nelyginant razinos, išlupinės iš mūsų tautos kultūros istorijos ir krašto gamtos iškepto unikalaus pyrago. Nei komponentinio, nei kompleksinio lygmens vertybių etalonų kultūros paminklų sąrašuose nerasime“ [9, 332–333].

Ričardas Stulpinas rašė: „Kaip galima ką nors siūlyti praktikai, jei Lietuvoje iš viso nėra paminklų apsaugos teorinės veiklos, nėra kultūrologijos ir būtinos jos sudėtinės dalies – paminklosaugos fundamentinių mokslinių tyrimų, be kurių neturime nė kultūros palikimo kategorijos, o be pastarosios negalime net nusakyti saugojimo veiklos subjekto, objekto ir santykių visumos tarp jų, negalime teoriškai apibrėžti savo veiklos metodo, įgalinančio išsaugoti kultūros paminklus. Kaip neatsakę į šiuos klausimus, mes galime svarstyti ir ginčytis dėl paminklosaugos ir paminklotvarkos valdymo struktūrų, kurios atsiranda tik kaip teorinės ir praktinės veiklos sąveikos rezultatas?“ [51, 342].

Taigi LKK kalbėję žymiausi aplinkosaugos ir paveldosaugos atstovai ragino visuomenę iš pagrindų permąstyti šios srities suvokimą ir valdymą, turėjo daug kūrybingų ir novatoriškų pasiūlymų, kaip dešimtmečiais susikaupusias problemas būtų galima spręsti kompleksiskai, tačiau prasidėjusi sistemos pertvarka reikalus pasuko kita, nei jie galėjo numatyti, linkme.

IŠVADOS

Pirmosios Lietuvos Respublikos paminklosaugininkai iš esmės tęsė ir pagal galimybes plėtojo anksčiau pradėtus paminklų tvarkymo ir apsaugos darbus. Nors atkurtoji valstybė veikiai ėmė formuoti juridinius-administracinius šią kultūros sritį reguliuojančius pagrindus, tačiau Lietuvoje gana silpnai pasireiškę bendri socioekonominiai procesai – modernizacija, industrializacija ir urbanizacija, skirtingai nei kaimyninėse šalyse, nepaskatino gilesnio ir masiškesnio intereso praeities architektūros, meno bei archeologiniam paveldui. Nepaisant tuometinio lietuvių nacionalizmui būdingo istorinio matmens, praeities kultūros vertybės vis dėlto nebuvo pakankamai integruotos į tautinio tapatumo kūrimo ir palaikymo erdvę, o dalies paveldo – ypač lenkiška laikomos bajoriškos kultūros relikto – sąmoningai atsisakyta. Tam nemenką įtaką turėjo ir gana silpnos humanitarinių mokslų pozicijos tarpukariu. Šios aplinkybės lėmė, kad teorinė-metodologinė paveldosauginė mintis iš esmės liko neišplėto-ta, o specialistų profesinis akiratis neretai apsiribodavo nesisteminėmis žiniomis apie šios disciplinos raidą ir padėtį kitose valstybėse.

Nors formaliai vertinant, būtent sovietmečiu susiformavo išplėstinis paminklosauginės sistemos juridinių, administracinių ir technologinių priemonių kompleksas, tačiau ši sistema nebuvo pakankamai autoritetinga, stabili ir efektyvi, kad realiai įgyvendintų jai deleguo-tus kultūros paveldo apsaugos ir populiarinimo visuomenėje uždavinius. Nepavyko sukurti bendros teorijos, kuria remiantis būtų buvę galima identifikuoti, pasirinkti ir įvertinti pa-veldo vertybes. Tai iš esmės nulėmė futuristinę sovietinio režimo prigimtis, kuriai praeities vertybės blogiausiu atveju tebuvo kliuvinys kurti „šviesų komunistinį rytojų“, o geriausiu buvo tarsi jos pasiekimų iliustracija, praeities peržengimas ir įveika. Trūko ir nuoseklaus bei išplėto šios sferos teisinio reglamentavimo, nes pagrindinis dokumentas „Kultūros paminklų apsaugos įstatymas“ nekonkretizavo apsaugos būdų, todėl individualiais atvejais daug lėmė paveldo administratoriaus bei restauratoriaus etinė pozicija. Nepaisant deklaracijų apie visuomeninės paveldosaugos svarbą, iš tiesų sovietinė visuomenė į paveldosaugos procesus kišosi itin menkai, laikydama tai profesionalų reikalu (išskyrus dalies inteligentijos ir ypač rašytojų pastangas gelbėti pavienius paminklus, kurios anaip tol ne visuomet

pasisekdavo). Daugiausia teorinių implicitinių pasvarstymų aptinkame restauravimo etikai ir tinkamoms priemonėms skirtuose tekstuose.

M. Gorbačiovo inicijuota *perestroika* ir įsikūręs Sąjūdis leido į Lietuvos kultūros lauką, įskaitant paveldo apsaugą, pažvelgti naujai, nesibaiminant potencialaus slopinimo, kontrolės ar persekiojimų. Šią sferą analizavę LKK dalyviai konstatavo, kad sovietinės paminklo-saugos darbo rezultatai, deja, buvo apverktini. Nepaisant sovietmečio restauratorių pastangų gelbėti iškiliausius kultūros paminklus ir neatsilikti nuo jiems prieinamos informacijos apie pasaulines šios srities tendencijas, susidurta su sisteminiu veiklos ribojimu. Todėl pamėginta kurti naujus tiek juridinius, tiek institucinius-administracinius, tiek ir ekspertinius disciplinos pamatus, ir visa tai bus plačiau nagrinėjama antroje šio straipsnio dalyje.

Gauta 2025 07 24

Priimta 2025 09 27

Literatūra

- [1] ALMENAS, Kazys. Valdovų rūmai – prioritetai ir vertybių hierarchija. *Dienovidis*, 2002, Nr. 10, p. 34–36.
- [2] BALČIŪNAS, L. Kai kurios kultūros paminklų restauravimo problemos Specialiosios mokslinės restauracinės gamybinės dirbtuvės praktikoje (1960–1965 m.). *Muziejai ir paminklai*, 1967, lapkritis, p. 30–33.
- [3] BALLER, Eleazar. *Communism and Cultural Heritage*. Moscow: Progress Publishers, 1984.
- [4] BANIKONIENĖ, Marija; PINKUS, Stasys. Archeologiniai ir istoriniai paminklų tyrimai. *Kultūros paminklų tyrimo ir restauravimo problemos*. Vilnius: Mokslas, 1977, p. 29–34.
- [5] BUČAS, Jurgis. Dingusi praeitis ir neišsipildžiusi dabartis. *Naujasis dienovidis*, 1993, Nr. 24, p. 13.
- [6] BUČAS, Jurgis. Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai. *Kultūros paminklai*, 1994, Nr. 1, p. 129–144.
- [7] BUČAS, Jurgis. Kultūros vertybė ir kultūros paminklas. *Naujasis dienovidis*, 1993, Nr. 23, p. 5.
- [8] BUČAS, Jurgis. Kultūros vertybių registro modelis. *Naujasis dienovidis*, 1994, Nr. 4, p. 7.
- [9] BUČAS, Jurgis. Lietuvos kaimo kraštovaizdis – tautos kultūros paminklas. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius, 1991, p. 332–336.
- [10] BUČAS, Jurgis. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius: Mokslas, 1988.
- [11] BUČAS, Jurgis. *Lietuvos kraštovaizdžio saugotinių kultūros vertybių sistemos formavimo ir apsaugos metodologiniai pagrindai*. Kaunas, 1993.
- [12] BUČAS, Jurgis. Palikimas ar paveldas? *Naujasis dienovidis*, 1993, Nr. 17, p. 6.
- [13] BUČAS, Jurgis. Paveldosaugos objektas. *Literatūra ir menas*, 1992, Nr. 8, p. 12–13.
- [14] BUČAS, Jurgis. Sudarykime saugotinių vertybių sistemą. *Naujasis dienovidis*, 1993, Nr. 36, p. 5.
- [15] ČEPAITIENĖ, Rasa. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.
- [16] ČERBULĖNAS, K. Apie interjerus architektūros paminkluose. *Muziejai ir paminklai*, 1968, gruodis, p. 102–103.
- [17] CHORBAN, Ekaterina. Monuments du XXe siècle. *Monuments historiques (Russie)*, 1992, No. 179, p. 58–61.
- [18] FALSER, Michael (ed.). *Cultural Heritage as Civilizing Mission: From Decay to Recovery*. Springer, 2015.
- [19] FIRKOVIČIUS, Leonidas. Architektūros palikimas ir archetipai. *Kultūros barai*, 1987, Nr. 6, p. 44–46.

- [20] GLEMŽA, Jonas. Interjero paminklotvarkos metodikos klausimai. *Architektūros paminklai*, 1987, Nr. 10, p. 47–48.
- [21] GLEMŽA, Jonas. Paminklotvarkos darbų metodikos klausimu. *Architektūros paminklai*, 1975, t. 3, p. 3–11.
- [22] JALOVECKAS, Romanas. Kultūros paminklų rytdiena. *Statyba ir architektūra*, 1980, Nr. 10, p. 12–13.
- [23] JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė. Kultūros paveldo likimas tarpukario Lietuvoje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2002, [t.] 1, p. 77–98.
- [24] JURKŠTAS, Vytautas; MIŠKINIS, Algimantas. Mūsų „vizitinė kortelė“. *Kultūros barai*, 1970, Nr. 11, p. 31–33.
- [25] KAMINSKAS, Romualdas. Du dešimtmečiai – šimtmečiams. *Kultūros barai*, 1970, Nr. 12, p. 39–41.
- [26] KAMINSKAS, Romualdas. Kada restauruojame, kada atkuriamo? *Literatūra ir menas*, 1980, Nr. 18, p. 8, 14.
- [27] KAMINSKAS, Romualdas. Mokslas padeda atkurti paminklus. *Kultūros barai*, 1981, Nr. 9, p. 26–29.
- [28] KAMINSKAS, Romualdas. Specialioji mokslinė restauracinė gamybinė dirbtuvė. *Statyba ir architektūra*, 1968, Nr. 8, p. 30.
- [29] KAVALIAUSKAS, Povilas. Miesto kraštovaizdis ir jo kultūrinis kontekstas. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius: LR Kultūros ir švietimo ministerija, 1991, p. 330.
- [30] KUHN, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- [31] KUDABA, Česlovas. Kaimo kraštovaizdžio pertvarka ir mūsų kultūros nuostoliai. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius: LR Kultūros ir švietimo ministerija, 1991, p. 38–42.
- [32] KUNCEVIČIENĖ, Eglė. Grumtynės dėl Lietuvos kultūros paminklų. *Literatūra ir menas*, 2000, Nr. 47, p. 8.
- [33] LINGIS, Juozas. Susirūpinkime techniškaisiais praeities kultūros paminklais. *Gimtasai kraštas*, 1938, Nr. 1–2 (17–18), p. 186.
- [34] MAČIULIS, Dangiras. Kultūros paveldo apsauga nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940). *Lituanistica*, 2003, T. 56, Nr. 4, p. 18–40.
- [35] MARKEVIČIENĖ, Jūratė. Atsikratyti ar išgelbėti? *Literatūra ir menas*, 1990, Nr. 46, p. 1, 6.
- [36] MARKEVIČIENĖ, Jūratė. Kultūros paveldas vabzdžio žvilgsniu. *Literatūra ir menas*, 1992, Nr. 3, p. 8, 12.
- [37] MARKEVIČIENĖ, Jūratė. Kuo restauratorius skiriasi nuo architekto novatoriaus. *Kultūros barai*, 1992, Nr. 9–10, p. 9–12.
- [38] MARKEVIČIENĖ, Jūratė. Miesto dvasia: nūdienė padėtis ir apsaugos būdai. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius: LR Kultūros ir švietimo ministerija, 1991, p. 326–329.
- [39] MARKEVIČIENĖ, Jūratė. Pandoros skrynutės meistravimas. *Literatūra ir menas*, 1992, Nr. 14, p. 11.
- [40] MEDVEDEVA, Maria. The Imperial Archaeological Commission (1859–1918) and cultural heritage management in Russia. *Architectural Conservation and Restoration in Norway and Russia*. Eds. E. Khodakovsky, S. S. Lexau. Routledge, 2018, p. 38–55.
- [41] MIŠKINIS, Algimantas. Kultūros paveldas ir jo apsaugos bei tvarkymo programa. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius: LR Kultūros ir švietimo ministerija, 1991, p. 33–34.
- [42] MOTUZAS, Robertas. Algirdas Mošinskis ir Jurgis Getneris tarpukario Lietuvos paveldosaugos kontekste. *Kultūros paminklai*, 2009, Nr. 15, p. 36–52.

- [43] MOŠINSKIS, Algirdas. Dėl Lietuvos kultūros turtų. *Naujoji Romuva*, 1938, Nr. 11, p. 273–274.
- [44] MOŠINSKIS, Algirdas. Lietuvos architektūros paminklų apsauga. *Naujoji Romuva*, 1937, Nr. 49 (359), p. 923–925.
- [45] MUÑOZ VIÑAS, Salvador. *A Theory of Cultural Heritage. Beyond the Intangible*. London: Routledge, 2023.
- [46] „Parduotos vasaros...“ (interviu su Žibartu Simanavičiumi). *Kultūros barai*, 1981, Nr. 9, p. 31.
- [47] PODIAPOLSKY, Sergei. Les principes aujourd’hui. *Monuments historiques (Russie)*, 1992, No. 179, p. 68–74.
- [48] PRYŠMANTAS, V. 1935 02 04 raštas Dzūkų kraštotyros draugijai. *KPCA*, f. 1, ap. 1, b. 125, l. 161.
- [49] STULPINAS, Ričardas. Diletanto, apimto pažinimo meilės, dorovinė laikysena būties fenomeno akivaizdoje. *Kultūros barai*, 1991, Nr. 2, p. 8–10.
- [50] STULPINAS, Ričardas. Keturi eskizai kultūros palikimo apsaugos tema. *Kultūros barai*, 1991, Nr. 4, p. 17–20.
- [51] STULPINAS, Ričardas. Kultūros paminklų vertės medžiaginės ir piniginės raiškos formų samprata. *Lietuvos kultūros kongresas*. Vilnius: LR Kultūros ir švietimo ministerija, 1991, p. 342–350.
- [52] STULPINAS, Ričardas. Neskubėkime griauti ir naikinti. *Kultūros barai*, 1987, Nr. 6, p. 47–50.
- [53] STULPINAS, Ričardas. Pabaigos pradžia. *Literatūra ir menas*, 1993, Nr. 16, p. 3.
- [54] STULPINAS, Ričardas. Pamiršti dvarai. *Literatūra ir menas*, 1989, Nr. 29, p. 8–9.
- [55] КОМЕЧ, А. И. Культурный ландшафт России: до основания а затем... *Наше наследие*, 2001, No. 56, с. 51–61.
- [56] *Инструкция о порядке учета, регистрации, содержания и реставрации памятников архитектуры...* Главное управление охраны памятников архитектуры комитета по делам архитектуры при Совете Министров СССР, 1949.
- [57] Резолюция общего собрания актива Московских архитекторов... *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 87, ap. 1, b. 24, l. 1.

RASA ČEPAITIENĖ

***Quo Vadis*, Heritage Protection? Trajectories of Theoretical Thought in Lithuania (Part I)**

Summary

In Lithuania, contemporary heritage studies constitute a broad interdisciplinary field that encompasses both movable and immovable cultural heritage and involves related disciplines such as ethnology, architecture, and art history. Since regaining independence, Lithuanian heritage studies have largely freed themselves from Soviet ideological and bureaucratic constraints, developing diverse theoretical and methodological approaches comparable to those in Western and Central-Eastern Europe. Despite scholarly progress and international collaboration, significant communication gaps persist between experts and broader society, threatening public heritage awareness and preventive measures. The article examines the findings of theoretical Lithuanian heritage studies, the main themes and problems addressed, the presence (or absence) of distinct schools or paradigms, and the academic value of these works in relation to international discourse. It also considers the discipline's self-reflection and future prospects.

The first part of the article argues that before the twentieth century, heritage theory was underdeveloped due to geopolitical and ideological circumstances, with limited institutional support during the interwar and Soviet periods. Soviet policies oscillated between ideological suspicion and pragmatic preservation, leading to tensions reflected in such landmark cases as the 1960 controversy of Trakai Castle. Guided by international frameworks, such as those proposed by Salvador Muñoz-Viñas, the article emphasises the enduring influence of institutional traditions and disciplinary paradigms.

Keywords: heritage protection in Lithuania, theoretical thought, sociopolitical context, first Republic of Lithuania, Soviet period, international integration